

“Ondanks alles, mijn Europa,
mijn geboortegrond”.
Beeldvorming over Europa in het werk van
Czesław Miłosz

door

Kris VAN HEUCKELOM

Summary

Although the writings of the Polish poet and essay writer Czesław Miłosz (°1911) display a strong “European consciousness”, the representation of Europe in his literary and publicistic works has a highly ambiguous character. The recognition of a common European culture area goes along with a profound consciousness of the fault lines in the European identity (East vs. West). This historically evolved split between Eastern and Western Europe is not only perceived in relation to oppositions such as centre-periphery and universalism-provincialism, but is also closely linked to important political evolutions (WW II and the postwar sovietisation of Eastern Europe). Interesting works which reveal Miłosz’s ambiguous perception of Europe are the collection of essays *The Captive Mind* (1953), the autobiographical prose works *Native Realm* (1959) and *Miłosz’s ABC’s* (1997-1998), the text of his Nobel Lecture (1980) and the series of Harvard lectures *The Witness of Poetry* (1981-1982). Apart from that, special attention should be paid to Miłosz’s contribution to the Central Europe debate of the 1980s.

DE “UITVINDING” VAN OOST-EUROPA

Als één geografische oppositie de voorbije eeuwen een belangrijke stempel heeft gedrukt op de Europese identiteitsvorming, dan is het ongetwijfeld die tussen oost en west. In zijn omvangrijke studie *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* toont de Amerikaanse ideeënhistoricus Larry Wolff op overtuigende wijze aan dat de geografische dualiteit oost-west vooral sinds de Verlichting een cruciale rol gespeeld heeft in wat hij “the conceptual division of Europe” noemt: in het discours van Franse, Britse en Duitse intellectuelen

en filosofen groeide West-Europa uit tot de belichaming van het échte, beschaafde Europa, terwijl Oost-Europa steeds meer gepercipieerd werd als het achterlijke en onderontwikkelde deel van het continent, dat dringend geciviliseerd diende te worden.

Terwijl Wolff zich in zijn studie concentreert op de West-Europese intellectuelen die het concept Oost-Europa "uitvonden", wil ik in dit artikel dieper ingaan op de kritische reacties die dat West-Europese discours de voorbije decennia in de oostelijke gebieden van het Europese continent heeft opgeroepen. Een van de belangrijkste Oost-Europese bijdragen tot de discussie omtrent de Europese identiteit is het werk van de Poolse dichter en essayist Czesław Miłosz. Zowel in zijn literaire als in zijn publicistische oeuvre speelt het gespleten karakter van Europa, geprojecteerd op de geografische as oost-west, een cruciale rol. De problematiek komt nadrukkelijk aan bod in enkele essaybundels die Miłosz in de jaren '50 schreef, *De geknechte geest* (1953) en *Geboortegrond* (1959), maar wordt ook uitgewerkt in enkele werken uit de voorbije twee decennia, o.m. zijn dankrede bij het aannemen van de Nobelprijs voor literatuur in 1980, de in 1981-82 in Harvard uitgesproken lezingencyclus *The Witness of Poetry* en het autobiografische prozawerk *Alfabet* (1997-1998).

HET "EUROPESE BEWUSTZIJN" VAN DE "GRENSGEBIEDEN"

De beeldvorming over Europa draagt in Miłosz' proza en poëzie een uitgesproken autobiografisch karakter. Centraal in zijn biografie staat de ervaring afkomstig te zijn uit een "grensgebied". Die perifere afkomst heeft een dubbele dimensie, een lokale en een Europese. Miłosz werd in 1911 geboren in een regio die in het Pools gewoonlijk met de term "Kresy" ("grensgebieden") aangeduid wordt. Daarmee worden de oostelijke, etnisch heterogene grensgebieden bedoeld die tot WO II nog bij Polen hoorden, maar nadien opgingen in de Sovjetrepublieken Litouwen, Wit-Rusland en Oekraïne. Miłosz' geboorteplaats Szetejnie lag in Pools-Litouws grensgebied, een landelijke streek in de buurt van de huidige Litouwse hoofdstad Vilnius (Wilno), waar – door de eeuwenlange staatkundige verbondenheid van Polen met Litouwen – zowel Pools als Litouws gesproken werd. Miłosz' ouders waren van gemengd Pools-Litouwse afkomst, de voertaal in het gezin was Pools. Ook het Vilnius waar Miłosz tijdens het interbellum woonde en studeerde, was een smeltkroes van talen, religies en

culturen. De stad, die vóór WO II nog bekend stond als het "Jeruzalem van het Noorden", had niet alleen een omvangrijke joodse populatie, afgezien van Pools en Jiddisch werd er ook Litouws, Wit-Russisch en Russisch gesproken.

De "Kresy" waar Miłosz opgroeide, waren niet enkel vanuit het centrale, etnisch homogene Polen (Warschau), een "grensgebied", maar ook vanuit een ruimer, Europees perspectief. In cultureel-religieus opzicht situeert zijn geboortestreek zich op de eeuwenoude scheidslijn tussen het Roomse en het Byzantijnse Europa. Begin jaren '80 schreef Miłosz in *The Witness of Poetry*:

I was born and grew up on the very borderline between Rome and Byzantium. (...) For centuries Europe maintained that old division and submitted to the law of parallel axes, a Western one which extended north from Italy and an Eastern one extending north from Byzantium. On my side of the border everything came from Rome: Latin as the language of the Church and of literature, the theological quarrels of the Middle Ages, Latin poetry as a model for the Renaissance poets, white churches in the baroque style. (4)

Het feit dat Miłosz' "grensgebied" vanuit Rome en niet vanuit Byzantium gekerstend werd, was bepalend voor de culturele ontwikkeling ervan, die nauw aansloot bij de cultuurpatronen van de westelijke delen van het continent. De notie Europa slaat in Miłosz' werk dan ook in eerste instantie op het gebied van het Roomse christendom, hoewel dat niet betekent dat hij landen als Rusland, aan de Byzantijnse kant van de grens, buitensluit uit Europa.

Miłosz laat in zijn proza en poëzie niet na te benadrukken dat de vorming die hij tijdens het interbellum in het toen nog tot Polen behorende Vilnius genoot, sterk ingebed was in de culturele traditie van het rooms-christelijke Europa en dat hij opgroeide in hetzelfde culturele circuit als zijn generatiegenoten uit pakweg Frankrijk en Nederland. De eerste noemenswaardige vermelding van Europa in Miłosz' werk getuigt van dat sterke "Europese bewustzijn".¹ Het gaat om de in 1943 in Warschau geschreven cyclus *De wereld (Een naïef dichtwerk)*, een van de hoogtepunten van de Poolse oorlogspoëzie. Het werk is sterk autobiografisch

1. De omschrijving "Europees bewustzijn" komt o.m. voor in Miłosz' autobiografische essaybundel *Geboortegrond*. De dichter licht er de vorming die hij als scholier in het vooroorlogse Vilnius genoot, als volgt toe: "Het leerboek waaraan ik een groot deel van mijn algemene ontwikkeling te danken heb (...) was mijn leerboek kerkgeschiedenis. (...) In dit boek had je de geschiedenis van heel Europa voor je. Daarom meen ik nog steeds dat het doorlopen van een katholieke school zeer nuttig is voor iemand die het 'Europese' bewustzijn wil bewaren." (85)

geïnspireerd, in die zin dat de setting (een afgelegen vallei in Pools-Litouws grensgebied ten tijde van het interbellum) reminiscenties oproept aan Miłosz' eigen kinder- en jeugdijaren in de streek rond Vilnius (het dal van de Niewiaża). Centraal in het werk staat een leerproces: twee kinderen worden door hun ouders ingewijd in de verschillende aspecten van de hen omringende wereld. Europa neemt in dat leerproces een prominente plaats in. Zo worden de kinderen eerst en vooral vertrouwd gemaakt met twee klassieke basispijlers van het Europese erfgoed (de Grieks-Romeinse oudheid en het christendom). Ook andere elementen uit de Europese cultuurgeschiedenis blijken echter doorgedrongen te zijn tot in die verre uithoek van Polen: in één van de kamers van het huis hangt een reproductie van een van Pieter Breughels bekende winterlandschappen. Bijzonder markant is het negende gedicht van de cyclus, *Vanuit het raam*. De kinderen kijken door een van de ramen van het huis naar buiten, terwijl de vader hen lesgeeft over Europa. Dat raam blijkt niet meer of niet minder dan een "venster op Europa" te zijn: heel het Europese continent strekt er zich voor hen uit, "als op een handpalm". In het tiende gedicht, *Vader legt uit*, geeft de vader geëstdriftig uitleg bij de Europese hoofdsteden die zich tot in de kleinste details voor de ogen van de kinderen uitstrekken (Warschau, Praag, Rome als de bakermat van het christendom, Parijs als het culturele hart van Europa). Ondanks de schijnbaar gesloten ruimte van een afgelegen vallei creëren beide gedichten de idee van een "open ruimte": Europa vormt één groot cultuurgebied, waarvan het kleine huis in de Pools-Litouwse periferie ontegensprekelijk deel uitmaakt.

DE "VERRE NEVEN" UIT OOST-EUROPA

De idee van een overkoepelend "Europees bewustzijn" wordt in Miłosz' werk echter grondig genuanceerd en geïncubiseerd. Een sleutelmoment in Miłosz' biografie en meteen ook in zijn Europa-perceptie is de ervaring van WO II en de daaropvolgende politieke tweedeling van Europa. De dichter lijkt dan ten volle tot het besef te komen van wat hij later in de essaybundel *Geboortegrond* de "ziekelijkheid" en "gespletenheid" van Europa zal noemen. Eind jaren '30 was Miłosz van Vilnius naar de Poolse hoofdstad Warschau verhuisd. Tijdens de oorlogsjaren was hij er getuige van twee van de meest dramatische gebeurtenissen in de geschiedenis van WO II: de gewelddadige liquidatie van het

joodse getto in 1943 en de bloedige onderdrukking van de Opstand van Warschau een jaar later, waarbij enkele honderdduizenden mensen om het leven kwamen. Net na de oorlog, in 1946, schreef Miłosz de gedichtencyclus *Kind van Europa*, waarin hij – verbitterd door zijn Warschause oorlogservaringen – op een welhaast sarcastische manier terugblijkt op het Europese erfgoed en de trieste balans opmaakt van de twintigste-eeuwse uitwassen ervan, belichaamd door nazisme en holocaust. Miłosz' pessimisme vloeide ook voort uit de confrontatie met een andere historische gebeurtenis in het Polen van die tijd: de communistische machtsovername, die de nazibezetting verving door een totalitair regime van sovjetmakelij. Uit onvrede met het nieuwe politieke systeem en de almaar toenemende ideologische verstrakking koos Miłosz enkele jaren later voor het onzekere bestaan van emigrant, eerst in Frankrijk, later in de VS. Pas in de jaren '90 kwam er – na de Wende in Centraal- en Oost-Europa – definitief een einde aan zijn Amerikaanse “ballingschap”. Het is tijdens dat decennialange verblijf in het Westen dat Miłosz zich in zijn essayistisch en publicistisch werk bezonnen heeft over de vraag wat er in de twintigste eeuw is misgelopen in Europa en welke plaats zijn deel van Europa daarin bekleedt.

Toen Miłosz zich begin jaren '50 als politiek emigrant in West-Europa vestigde, kwam hij vrijwel onmiddellijk tot de vaststelling dat hij zich ondanks zijn “Europese vorming” toch niet helemaal kon vereenzelvigen met de gemiddelde intellectueel uit West-Europa. In de autobiografische essaybundel *Geboortegrond* uit 1959, die uitdrukkelijk bestemd was voor een westers lezerspubliek, verwoordde hij dat dubbelzinnige gevoel als volgt:

De ronddraaiende appel van de aarde is klein en geografisch gezien zijn er geen witte plekken over. In Europa hoeft men echter slechts geboren te zijn in een minder frequent door reizigers bezocht gebied in het noorden en oosten om door te gaan voor een nieuweling uit het Verre Noorden waarvan men alleen weet dat het er koud is. (...) Ik voelde me gespleten, én als een autochtoon én als een vreemdeling. Ongetwijfeld was mijn vaderland óók hier, maar het wilde – alsof het zich zelf een verbod had opgelegd – niet weten dat het één geheel vormde. Het verdeelde zijn bevolking in een eigen gezin (al leefden de leden ervan wel in onmin met elkaar) en verre neven. (8)

De kloof die binnen de Europese familie ontstaan is op de oost-west-as, brengt Miłosz in *Geboortegrond* in eerste instantie in verband met enkele fundamentele verschillen in de economische

en maatschappelijke ontwikkeling van beide gebieden tijdens de voorbije vijf eeuwen:

Het ritme van de ontwikkeling van mijn gebied leek aanvankelijk op dat van West-Europa, maar ging er later steeds meer van verschillen. Toen de staten aan de Atlantische Oceaan kolonies over zee veroverden en manufacturen oprichtten, hadden de bewoners van het oosten die zich uitsluitend met landbouw bezighielden in het geheel geen belangstelling voor avontuurlijke ondernemingen. Hun geweten wordt niet bezwaard door het lijden van de zwarte slaven en de eerste proletariërs. (19)

Het is binnen die historische context van sociaal-economische divergentie dat, zo stelt Miłosz in de *essaybundel De geknechte geest*, er zich geleidelijk aan een tegenstelling centrum-periferie ontwikkelde:

Gedurende een lange periode in de geschiedenis hebben geld en macht zich in het westen van Europa opgehoopt, daar ook werden de cultuurpatronen gevormd die zich later in het oosten verbreidden. Zo zijn er in Polen kerken en paleizen gebouwd door Italiaanse architecten, Poolse dichters hadden een voorliefde voor het nabootsen van de Franse versvorm, enzovoorts. De landen van Oost- en Midden-Europa waren de "arme bloedverwanten", een half-koloniaal gebied. De houding van het Westen ten opzichte van die landen was niet ontbloot van een beschermende geringschatting (...). (59-60)

In *Geboortegrond* haalt Miłosz een markante episode aan die als een treffende illustratie van die denigrerende houding van het "centrum" gelezen kan worden. Begin jaren '30 maakte hij samen met enkele vrienden zijn eerste reis naar West-Europa, met Frankrijk als eindbestemming:

We stonden op de brug bij Bazel die naar het Franse St. Louis leidde. We lazen de tekst op een bord: onze geestelijke zuster heette ons welkom met de bekendmaking dat de toegang verboden was voor Zigeuners, Polen, Roemenen en Bulgaren. (170)

Het was met name Frankrijk dat, zo schrijft Miłosz in de lezingencyclus *The Witness of Poetry*, in die oppositie centrum-periferie een sleutelrol speelde:

In the eighteenth century French becomes, after Latin, the second universal language of Europe (...). In provincial East and Central European capitals a myth was born, of Paris, the capital of the world. The eyes of devout Catholics might still have been turned to Rome, the capital of the papacy. But the enlightened, the worldly, the chasers of

fashion, all wanted to know what had just happened in Parisian intellectual salons. (6)

De relatie van de Europese periferie t.o.v. dat gemythologiseerde centrum kan, aldus Miłosz in *De geknechte geest*, nog het best omschreven worden als een onbeantwoorde en teleurgestelde liefde: de fascinatie van de periferie voor het centrum gaat gepaard met een gevoel van *dédain* en ignorantie vanwege het centrum t.o.v. de periferie. In *Geboortegrond* geeft Miłosz aan dat hij aanvankelijk zelf ook bijzonder vatbaar was voor dat periferiecomplex en zijn geboortestreek en het provinciale Vilnius zo snel mogelijk achter zich wilde laten. Midden jaren '30 trok Miłosz daadwerkelijk voor een studieverblijf van een jaar naar Parijs, de "hoofdstad van de wereld". Veelzeggend is de wijze waarop hij in *Geboortegrond* zijn eerste ervaringen in de Franse hoofdstad beschrijft:

Polen woog ons zwaar op de schouders. Daar wonen was alsof je over een vlakte van ijs liep, waaronder je als in een nachtmerrie miljoenen misvormde gezichten kon zien grijnzen. (...) Met wijd open neusgaten ademden we Parijs in. (...) We geraakten gedesorienteerd, vergaten dat we bestonden. (173-174)

Terzelfdertijd geeft Miłosz aan dat die sterke drang naar het mythische centrum, Parijs of in ruimere zin West-Europa, ook ingegeven werd door een nood aan stabiliteit en continuïteit. In *The Witness of Poetry* lezen we:

Arriving in Paris as a young man, I later had many opportunities to wonder at the contrast between the radical changes occurring in myself and in my geographical zone to the east of Germany, and the perfect stability and the continuity in the life of *la ville lumière* on the other. (7-8)

Het is net dat markant gebrek aan standvastigheid en duurzaamheid in het maatschappelijk bestel dat Miłosz in *Geboortegrond* tot het belangrijkste verschilpunt in de mentaliteit van West- en Oost-Europeanen verheft:

In zekere zin kan ik mezelf als een typisch Oost-Europeaan beschouwen. Ik geloof dat het waar is dat zijn *differentia specifica* terug te voeren is op zijn gebrek aan vorm, zowel innerlijk als uiterlijk. Zijn goede eigenschappen – hij is begerig naar kennis, een hartstochtelijk debatteerder, heeft zin voor humor, spontaniteit en een ruimtelijke of geografische verbeeldingskracht – heeft hij te danken aan een principiële tekortkoming: hij blijft altijd onvolwassen, hij wordt geregeerd door het toe- of wegvloeien van zijn innerlijke chaos. Vaste vormen

verwerft men alleen in gestabiliseerde maatschappijen. (...) De vorm heeft waarschijnlijk een zeker aantal algemeen aanvaarde axioma's nodig, een basis van conformisme waartegen men in opstand kan komen, die niettemin een kader aangeeft dat sterker is dan het bewustzijn. In mijn omgeving bestond er zelfs geen uniform gebaar, geen etiquette, duidelijke regels voor hoe je je aan tafel moest gedragen. Bijna iedereen die je ontmoette was een ander soort mens, niet alleen individueel gezien, maar ook als vertegenwoordiger van een groep, klasse of volk. De een leefde in de twintigste eeuw, de ander in de negentiende, een derde in de veertiende. (74-75)

De oorsprong van dat Oost-Europese gebrek aan "vormen" en homogeniteit in het alledaagse leven verbindt Miłosz in *Geboortegrond* en *De geknechte geest* rechtstreeks met de turbulente historische ontwikkelingen die het oostelijk deel van Europa in de negentiende en vooral twintigste eeuw doorgemaakt heeft.

HET "CENTRUM" ONTMASKERD

Het feit dat Miłosz de indruk wekt het gebrek aan maatschappelijke stabiliteit in zijn deel van Europa als een bijzonder gemis te ervaren, betekent niet dat hij zomaar afstand wil doen van zijn Oost-Europese roots. De aanvankelijk bijzonder sterke fascinatie voor het mythische centrum Parijs en het stabiele leven in West-Europa sluit een kritische houding tegenover datzelfde Westen niet uit. Miłosz wijst met name op de fundamentele gevaren die de denigrerende houding van het "centrum" ten opzichte van het "grensgebied" met zich meebrengt. Eerst en vooral stelt hij dat West-Europa in aanzienlijke mate mee verantwoordelijk is voor de turbulente historische ontwikkelingen en de maatschappelijke instabiliteit in de oostelijke gebieden van het continent. De golven van rampspoed die het oostelijke deel van Europa in de twintigste eeuw getroffen hebben – WO II en de naoorlogse sovjetisering – kunnen niet losgekoppeld worden van een West-Europese houding die traditioneel gekenmerkt wordt door culturele superioriteit en ignorantie t.o.v. de periferie. In het autobiografische prozaboek *Alfabet* stelt Miłosz onomwonden:

In elk geval is het stereotype van het culturele centrum sterk gecodeerd in de geesten van de bewoners van West-Europa, maar dat stereotype is moreel neutraal noch onschuldig. Overtuigd van de culturele inferioriteit van de Slaven, slachtten de Duitsers hen massaal af als Untermenschen (...). (73)

Het feit dat het oostelijk deel van Europa na WO II overgelaten werd aan Stalins Sovjet-Unie, had dan weer, zo vult Miłosz in hetzelfde boek aan, veel te maken met een verregerende desinteresse van West-Europa t.a.v. de oostelijke gebieden:

Toch is de domheid van het Westen niet louter een verzinsel van ons, de slechtere Europeanen, en de naam van deze domheid luidt: de beperkte verbeelding. Ze perken hun verbeelding in door een lijn door het midden van Europa te trekken en tegen zichzelf te zeggen dat het niet in hun belang is om zich bezig te houden met de weinig bekende volkeren die ten oosten van die lijn wonen. Jalta had verschillende oorzaken (de bondgenoot betalen), maar in wezen was het idee van de lege en voor de vooruitgang van de beschaving onbelangrijke streken doorslaggevend. (88)

Veelzeggend is ten slotte ook de volgende passage uit *The Witness of Poetry*, waarin Miłosz wijst op het hoge "terra incognita"-gehalte van de oostelijke gebieden in de ogen van de bewoners van het Westen:

To the east of Germany the white space could have easily borne the inscription *Ubi leones* (Where the lions are), and that domain of wild beasts included such cities as Prague (...), Warsaw, Budapest, and Belgrade. (...) The images preserved by a cultural elite undoubtedly also have political significance as they influence the decisions of the groups that govern, and it is no wonder that the statesmen who signed the Yalta agreement so easily wrote off a hundred million Europeans from these blank areas in the loss column. Perhaps it was then that a definite break occurred on the West-East axis, and Parisian intellectuals, used to having their ideas and books admired for their universality beyond the Vistula, the Dnieper, and the Danube, woke up to find themselves sentenced to provincialism. (7)

In een van zijn gedichten uit de jaren '80, *Rue Descartes*, rekent Miłosz op fijnzinnige wijze af met het vermeende Europese "universalisme", waarvoor het "centrum" Parijs in Centraal- en Oost-Europa enkele eeuwen lang symbool stond. In het gedicht haalt Miłosz herinneringen op aan zijn eerste bezoek aan Parijs begin jaren '30:

Rue Descartes voorbijlopend,
Daalde ik af naar de Seine, een jonge barbaar op reis,
Een schuchtere vreemdeling in de hoofdstad van de wereld aangekomen.
We waren met velen, uit Jassy en Kolozsvár, Vilnius en Boekarest,
Saigon en Marrakesh,
En we dachten met schaamte aan de gewoonten van thuis,

Waarover men met niemand hier hoorde te spreken;
 (...)

Ik liet de grauwe provincie achter mij,
 En trad het universele binnen, vol verwondering en verlangen.
 Vervolgens werden velen uit Jassy en Kolozsvár, of uit Saigon en
 Marrakesh,
 Gedood omdat zij de gewoonten van thuis wilden afschaffen.
 Vervolgens veroverden hun makkers de macht
 Om te doden in de naam van mooie, universele ideeën.

De dichter wijst West-Europa niet enkel op zijn grote verantwoordelijkheid voor wat WO II en Jalta in de oostelijke gebieden van het continent teweeggebracht hebben, maar stelt in *Geboortegrond* bovendien dat de twintigste-eeuwse ervaringen van de bewoners van dat "andere, slechtere, provinciale" Europa niet zonder betekenis zijn voor het "betere" Europa:

Ik vermoed dat het individu, daar waar het zijn reis van jong naar oud met een onveranderlijk landschap op de achtergrond maakt, waar de wisselvallige banen van de maatschappelijke ordes zijn gewoontes niet verstoren – te gemakkelijk vervalt tot de melancholie van de bestaande en ondoorzichtige dingen. Dan spreken de twintigjarigen met een grijns van verveling het leugenachtige aforisme 'dat is allemaal al eens gebeurd' uit. (...) Het is niet uitgesloten dat het ons, uit Oost-Europa, ten deel is gevallen hier avant-garde te zijn. Door te kiezen moesten we bepaalde waarden opofferen in naam van andere, hetgeen de kern van het tragische is. Maar de oude waarheden vertonen zich alleen in een nieuw licht ten prijze van zo'n scherpende ervaring. (319)

De herhaalde confrontatie met het wegvallen van de grenzen tussen goed en kwaad, waarheid en leugen, heeft de bewoners van Oost-Europa bijzonder sterk bewust gemaakt van de noodzaak van een waardenhiërarchie, een noodzaak die in het stabiele Westen veel minder scherp aanvoeld wordt. De grillige gang van de geschiedenis heeft hen bovendien herhaaldelijk geconfronteerd met het feit dat maatschappelijke ordes geen evidentie zijn en op elk ogenblik bedreigd kunnen worden. Het is in het kader van die bijzondere historische ervaringen dat het principe van de herinnering in Miłosz' werk een cruciale rol krijgt toebedeeld. In zijn Nobelprijzrede schrijft de dichter:

Soms heb ik de indruk dat ik de betekenis ontcijfer van de rampen die de volkeren van het "andere Europa" getroffen hebben, en die betekenis is met name het behoud van de herinnering, op een ogenblik dat Europa, zonder adjectief, en Amerika met iedere generatie steeds meer

aan geheugenverlies lijken te lijden. (...) Herinnering is dus onze kracht, van ons allen uit het "andere Europa", en ze beschermt ons tegen een taal die zich in zichzelf verward, zoals klimop wanneer die geen houvast vindt aan een muur of een boomstam. (355-356)

Miłosz zelf heeft de herinnering alvast tot een van de sleutel-elementen van zijn poëtica gemaakt, niet alleen in zijn proza, maar ook en vooral in zijn poëzie.

EEN MYTHOLOGISERING VAN HET "GRENSGEBIED"

Niet enkel de specifieke historische ervaringen van de Oost-Europeaan en het daaruit voortvloeiende historische bewustzijn en verscherpt waardenbesef, maar ook de zogenaamde perifere ligging van de oostelijke gebieden betekent, zo geeft Miłosz in *The Witness of Poetry* aan, een troef. Het is net in de periferie dat er een duidelijker beeld ontstaat van wat de Europese identiteit inhoudt en wat andere mogelijke opties en waardenpatronen zijn. George Schöpflin becommentarieert Miłosz' positieve appreciatie van de perifere ligging van zijn geboortestreek in die zin als volgt:

Thus only from the outer edge of Europe, which is Central Europe or, in his case, Wilno [sic], can one properly understand the true qualities of Europeaness. This is quite logical – after all, one does have a clearer perspective of one's identity when that identity is regularly tested against other identities. (...) Where the European identity is secure, as, say, in Paris or London or Amsterdam, the need to define it is much less acutely felt. (19)

Het is slechts een van de overwegingen die Miłosz ertoe gebracht hebben om tijdens zijn decennialange verblijf in het Westen steeds op zijn Pools-Litouwse "geboortegrond" gefixeerd te blijven. Men zou kunnen zeggen dat de zonet beschreven ontmaskering van het mythische centrum Parijs enerzijds geleid heeft tot een gelijkshakeling tussen centrum en periferie. In *Geboortegrond* schrijft Miłosz:

In weerwil van mijn opstand tegen zijn gespletenheid en ziekelijkheid. Ondanks alles, mijn Europa, mijn geboortegrond. (...) Polen en Dordogne, Litouwen en Sabaudia, de straatjes van Wilno en de straatjes van Quartier Latin groeiden samen, ik was immers niemand anders dan een Griek die van plaats tot plaats verhuisde. Het Europa van mijn geboorte verbleef in mij, met zijn bossen, bergen en hoofdsteden. (312)

Anderzijds is er in Miłosz' naoorlogse oeuvre – o.m. in de autobiografische roman *Het dal van de Issa*, maar ook in zijn poëzie – sprake van een mythologisering en idealisering van de periferie: het grensgebied, de “grauwe provincie”, wordt verheven tot centrum en vormt het ijkpunt vanwaaruit Europa als overkoepelend geheel bekeken wordt. Europa wordt niet meer gezocht in het universele, maar net in het particuliere, het streekgebundene, de persoonlijke biografie. Veelzeggend is in dat verband een fragment uit de recente essaybundel *Zoektocht naar het vaderland*, waarin Miłosz zijn dubbelzinnige verhouding tot de Poolse term “Kresy” (“grensgebieden”) aangeeft:

Ik hou niet van het begrip “grensgebieden”. Hoe kan je spreken van grensgebieden, als het een hele wereld op zich was (...). Mijn familie, Litouwse burgers die sinds generaties Pools spraken, ze zou erg verwonderd zijn als ze hoorde dat haar districten (...) een soort grensgebied waren en niet gewoon een vaderland. (6)

In de naoorlogse Poolse literatuur is Miłosz in die zin een van de inspiratoren geweest van wat doorgaans de stroming van de “kleine vaderlanden” genoemd wordt. Het gaat om een hele reeks literaire werken die in het teken staan van de herinnering aan de “Kresy”, de etnisch heterogene gebieden in het oosten van Polen die het land ten gevolge van WO II verloor. Met zijn gerichtheid op die “Kresy” heeft Miłosz niet alleen getracht een van de vele witte plekken in het bewustzijn van West-Europa op te vullen en de Pools-Litouwse “Kresy” een plaats te geven op de literaire kaart van Europa, tegelijk is hij in het etnisch, taalkundig en religieus heterogene grensgebied waarin hij is opgegroeid, op zoek gegaan naar een blauwdruk voor een gemeenschapsvorm waarin vreedzaam samenleven kan samengaan met behoud van eigenheid en diversiteit.

Karakteristiek voor Miłosz is het feit dat hij zich in die mythologisering van zijn geboortestreek steeds nadrukkelijk gedistantieerd heeft van de Poolse nationalistische traditie die vooral sinds het midden van de negentiende eeuw een sterke opgang kende. Tot op zekere hoogte kan Miłosz' positie als Pools schrijver-emigrant in het Westen vergeleken worden met de situatie van de Poolse emigratieschrijvers in de negentiende eeuw. Ook toen bevond Polen zich, ten gevolge van de drie delingen in het laatste kwart van de achttiende eeuw, onder het juk van een vreemde mogendheid en vertoefde een deel van de Poolse intelligentsia in

ballingschap. Bij de grote dichters van de Poolse romantiek, die waren uitgeweken naar West-Europa en diep teleurgesteld waren over de beperkte West-Europese belangstelling voor de "Poolse zaak", ontstond een vorm van messianistisch nationalisme. Polen werd beschouwd als de "Christus der naties", de martelaar van het decadente Europa: zoals Christus eertijds gekruisigd en gestorven was om de zonden van de mensheid op zich te nemen, zo had ook de Poolse natie zich overgegeven aan martelingen om de zonden van de andere Europese volkeren op zich te nemen. Na de kruisiging en de dood (de drie delingen) zou de Poolse natie echter weer verrijzen en het tijdperk van de universele verlossing inluiden. Miłosz is in zijn kritische houding t.o.v. West-Europa en zijn gehechtheid aan zijn Oost-Europese wortels die nationalistische retoriek van "la Pologne martyre" steeds uit de weg gegaan. In zijn geval hebben we eerder te maken met een vorm van regionalisme, een lokaal patriotisme dat verbonden is met een concrete regio en niet met categorieën als natie, etnie of religie.

Miłosz' verheffing van de "grensgebieden" tot "centrum" vormt ten slotte ook een significante modificatie van een ander belangrijk paradigma in de Poolse nationale traditie, m.n. het klassieke concept van Polen als "antemurale" van het Roomse christendom en verdedigingsmuur tegen het barbaarse oosten. Bij Miłosz wordt het "grensgebied" niet opgevat als de laatste voorpost van de beschaafde wereld, maar is het net een plek waar uiteenlopende culturele invloeden – uit oost en west – samenkomen en met elkaar in dialoog treden. De waardevolle brugfunctie tussen oost en west die de "grensgebieden" in Miłosz' Europa-discours toebedeeld krijgen, werd eerder al treffend samengevat door Heinrich Olschowsky:

An der Grenze leben, bedeutet im kulturell-zivilisatorischen Diskurs von Miłosz nicht Ausgrenzung der anderen gemäß der Klassifikation Kultur – Nichtkultur, sondern durch kulturelle Vermischung entstandenen Reichtum der Grenzregion. Damit widersetzte er sich dem tradierten Verständnis Polens als Vorposten der zivilisierten Welt an der Grenze zur Barbarei, wie es Kazimierz Brodziński gefasst hatte. (173)

EPILOOG: HET MITTELEUROPA-DEBAT EN DE "TERUGKEER VAN POLEN NAAR EUROPA"

In de eerste helft van de jaren '80 sloot Miłosz zich met zijn beschouwingen over het "andere Europa" aan bij een breder dis-

cussieforum dat al gauw bekend werd onder de naam Mitteleuropa- of Centraal-Europa-debat. De discussie, die in de westerse publieke opinie heel wat aandacht kreeg, werd vooral gevoerd door geëmigreerde en dissidente intellectuelen uit de toenmalige Oostbloklanden Tsjechoslowakije, Hongarije, Polen en ook Joegoslavië. De grote motor achter het debat was de Tsjechische emigratie-auteur Milan Kundera, met zijn ophefmakend essay *The Tragedy of Central Europe*. De enigszins beladen term "Mitteleuropa", traditioneel verbonden met pangermanistisch gedachtegoed en Duits imperialisme, werd nu in een nieuw kader gehanteerd en werd met name gericht tegen de politieke constructie van Jalta, waarbij Europa door de geallieerden – zonder medeweten van de betrokken staten – in twee zones verdeeld was. De omschrijving Centraal- of Midden-Europa moest de na WO II gesovjetiseerde Europese staten een eigen gelaat geven en ze onderscheiden van enerzijds het kapitalistische West-Europa en anderzijds de Sovjet-Unie, waarmee ze vrijwel voortdurend vereenzelvigd werden. Zoals Kundera in zijn essay liet verstaan, was Czesław Miłosz met zijn essaybundels uit de jaren '50 een voorloper en een inspiratiebron geweest voor het Mitteleuropa-discours. Ook zijn Nobelprijzrede uit 1980, waarin hij de problematische situatie van het "andere Europa" en de gevolgen van Jalta nadrukkelijk aan de kaak stelde, vervulde een gelijkaardige functie.

Miłosz' belangrijkste bijdrage tot het debat was de tekst *Central European Attitudes* uit 1986. Markant is in eerste instantie het feit dat Miłosz – die in eerdere essays vrijwel steeds de omschrijving Oost-Europa voor zijn deel van Europa hanteerde – nu mee overschakelde op de term Centraal-Europa. Specifieke aspecten van de Oost-Europese mentaliteit die hij eerder had beschreven in *Geboortegrond*, *De geknechte geest* en zijn Nobelprijzrede, werden nu verder uitgewerkt in de context van de opgesmukte term Centraal-Europa. De felle anti-Russische toon die Kundera in zijn essay aansloeg en die op heel wat kritiek stuitte, bleef in Miłosz' tekst echter achterwege.

Hoewel Miłosz in *Central European Attitudes* aangeeft zich bewust te zijn van alle onduidelijkheden en bedenkingen die de term Centraal-Europa oproept, gewaagt hij toch van het bestaan van een soort Centraal-Europees bewustzijn, dat o.m. tot uiting komt in de literatuur van de landen in kwestie:

The most striking feature in Central European literature is its awareness of history, both as the past and the present. (...) Personae and characters who appear in these works live in a kind of time which is

modulated in a different way than is the time of their Western counterparts. (...) In the latter, time is neutral, colourless, weightless, it flows without zigzags, sudden curves, and waterfalls. In the former, time is intense, spasmodic, full of surprises, indeed practically an active participant in the story. This is because time is associated with a danger threatening the existence of a community to which a writer belongs. I suspect that the historical imagination always comes from the collective memory and from a sense of menace. (117)

Miłosz grijpt hier terug naar een idee die hij eerder al in *Geboortegrond* en zijn Nobelprijzrede naar voren had gebracht: het sterke historische bewustzijn van de landen die sinds eeuwen geprangd zitten tussen twee grote mogendheden. Anders dan Kundera die de term Centraal-Europa reserveerde voor de gesovjetiseerde landen met een rooms-christelijk verleden, geeft Miłosz echter duidelijk aan dat de oude religieuze grens niet echt als een scheidslijn kan beschouwd worden en dat het Centraal-Europese gebied zowel vanuit oost als vanuit west beïnvloed werd:

And yet, let us confront the facts and say that neither had the old religious frontier between Catholicism and Orthodoxy been a very precise indicator, nor were these countries, situated between Germany and Russia, pure-bred Western. Ideas from abroad penetrating these lands, diluted and transformed, acquired a specific quality, local habits were persistent, institutions took forms unheard of in the Western part of Europe (...) Moreover, snobbery and love of things Western notwithstanding, we, from those mostly agricultural marshes, had many axes to grind in our encounters with Western mercantile and manufacturing societies. The present ambiguous attitude towards the capitalist West is nothing new. A hygienic reason behind our choosing the term Central Europe is that it authorizes us to look for the specificity of its culture and protects us from the temptation of misleading analogies. (123)

Zoals Józef Olejniczak eerder al heeft aangegeven, fungeerde Miłosz' Centraal-Europa-project vooral als een hefboom om zijn – niet enkel literaire, maar ook politieke – ideaal van “kleine vaderlanden” te realiseren: een federatie van kleine Europese “vaderlanden” die binnen de Europese cultuuruimte in verdraagzaamheid met elkaar hun eigenheid kunnen bewaren. Een concrete uitloper van Miłosz' deelname aan het Mitteleuropa-debat van de jaren '80 waren de talrijke inspanningen die hij in de jaren '90 leverde om op het lokale niveau, in zijn “kleine vaderland” van weleer, tot een betere Pools-Litouwse verstandhouding te komen. Dat gebeurde niet alleen via publicistisch werk, maar

ook via concrete initiatieven (o.m. een voorstel tot oprichting van een Europees Centrum voor Dialoog in het plaatsje Krasnogruda, bij de Pools-Litouwse grens).

Typerend is ook het feit dat Miłosz zich het voorbije decennium omzeggens niet gemengd heeft in de in Polen hevig gevoerde debatten over de zgn. "terugkeer van Polen naar Europa" en de langverwachte toetreding van het land tot de Europese Unie. Een zekere gereserveerdheid tegenover West-Europa als zelfverklaarde behoeder van de authentieke Europese waarden is daar zeker niet vreemd aan. Treffend is in dat verband een kort fragment uit recent werk van Miłosz dat zijn blijvend ambigue houding t.o.v. het concept Europa illustreert. Ten tijde van de belegering van de Bosnische hoofdstad Sarajevo in de eerste helft van de jaren '90 publiceerde hij een scherp, pamflettair gedicht (*Sarajevo*) waarin hij nogmaals de traditionele neiging van West-Europa hekelde om al wat zich ook maar iets te ver in het oosten bevindt, te verwaarlozen:

Wanneer een murwgeslagen en verkracht land de hulp van Europa inroept, een Europa waarin het geloofde, dan geeuwen zij.

(...)

Onverschillig aanhoren ze het geroep van stervenden, want dat zijn duistere barbaren die elkaar uitmoorden.

(...)

Nu blijkt dat hun Europa van bij het begin een zinsbegoocheling was, zijn geloof en fundament is nietigheid.

Blijkbaar leeft, zo suggereren bovenstaande versregels, het hardnekkige stereotype van het onbeschaafde Oosten in vele West-Europese geesten nog steeds voort. Of hoe ook na de val van het IJzeren Gordijn de door Larry Wolff beschreven "conceptual division of Europe" nog niet aan actualiteit lijkt ingeboet te hebben.

BIBLIOGRAFIE

- BŁOŃSKI, Jan. *Miłosz jak świat*. Kraków, Znak, 1998.
 CZAPLEJEWICZ, Eugeniusz & KASPERSKI, Edward (red.). *Kresy w literaturze*. Warszawa, Wiedza Powszechna, 1996.
 DĄBEK-WIRGOWA, Teresa & MAKOWIECKI, Andrzej Z. (red.). *Kategoria Europy w kulturach słowiańskich*. Warszawa, Uniwersytet Warszawski, 1992.

- “Europe centrale. Mitteleuropa”. *Revue Germanique Internationale* 1 (1994).
- FIUT, Aleksander. *Autoportret przekorny. Rozmowy z Czesławem Miłoszem*. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2003.
- *Być (albo nie być) Środkowoeuropejczykiem*. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1999.
- GRAUBARD, Stephen R. (red.). *Eastern Europe ... Central Europe ... Europe*. Boulder, Westview, 1991.
- HUL, Leokadia. “Dwa kręgi europejskiej tożsamości. Rodzinna Europa Czesława Miłosza i Europa w rodzinie Marii Czapskiej”, in: STANISZEWSKI, Andrzej (red.). *Studia i szkice o twórczości Czesława Miłosza*. Olsztyn, WSP, 1995, 9-22.
- JANION, Maria. *Do Europy tak, ale razem z naszymi umarłymi*. Warszawa, Sic!, 2000.
- KOWALCZYK, Andrzej Stanisław. *Kryzys świadomości europejskiej w eseistyce polskiej lat 1945-1977 (Vincenz-Stempowski-Miłosz)*. Warszawa, s.n., 1990.
- LE RIDER, Jacques. *Mitteleuropa*. Paris, Presses Universitaires de France, 1994.
- ŁĘCKA, Gabriela. *Salon literacki. Z polskimi pisarzami rozmawia Gabriela Łęcka*. Warszawa, WAB, 2000.
- MIKONIS-KRAJEWSKA, Iwona. “Czesław Miłosz w poszukiwaniu tożsamości (Litwa – Polska – Europa)”, in: *Nasza Gazeta. Tygodnik związku Polaków na Litwie* 25 (2001).
- MIŁOSZ, Czesław. *Alfabet*. Amsterdam, Atlas, 2002 (vert.: Gerard Rasch).
- “Central European Attitudes”, in: WOOD, Nancy & SCHÖPFLIN, George (red.). *In Search of Central Europe*. Cambridge, Polity Press, 1989, 116-124.
- *De geknechte geest*. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984 (vert.: Lisetta Stembor).
- *Geboortegrond*. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1982 (vert.: Gerard Rasch).
- *Het dal van de Issa*. Borsbeek, Baart, 1981 (vert.: Gerard Rasch).
- “Odczyt noblowski” [“Nobelprijsrede”], in: MIŁOSZ, Czesław. *Zaczynając od moich ulic*. Paryż, Instytut Literacki, 1985, 348-358.
- *Poeta pamięta – Een dichter vergeet niet. Nobelprijspoëzie uit Polen*. Lennik, Point, 2002 (vert.: Kris Van Heuckelom).
- *Szukanie ojczyzny [Zoektocht naar het vaderland]*. Kraków, Znak, 2001.
- *Wiersze [Gedichten]*. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1993.
- OLEJNICZAK, Józef. *Arkadia i Małe Ojczyzny. Vincenz – Stempowski – Wittlin – Miłosz*. Kraków, Oficyna Literacka, 1992.
- Olschowsky, HEINRICH. “Europavorstellungen des literarischen Exils Mickiewicz und Miłosz”, in: GALECKI, Łukasz & KERSKI, Basil (red.). *Die polnische Emigration und Europa 1945-1990. Eine Bilanz des politischen Denkens und der Literatur Polens*. Osnabrück, Fibre, 2000, 159-180.

- RUBÈS, Jan & VAN CRUGTEN, Alain. *Mythologie polonaise*. Bruxelles, Editions Complexe, 1998.
- SCHÖPFLIN, George. "Central Europe: Definitions Old and New", in: WOOD, Nancy & SCHÖPFLIN, George (red.). *In Search of Central Europe*. Cambridge, Polity Press, 1989, 7-29.
- TARNOWSKA, Beata. *Geografia poetycka w powojennej twórczości Czesława Miłosza*. Olsztyn, WSP, 1996.
- TAZBIR, Janusz. *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*. Warszawa, Interpress, 1987.
- WOLFF, Larry. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, Stanford University Press, 1994.
- WOOD, Nancy & SCHÖPFLIN, George (red.). *In Search of Central Europe*. Cambridge, Polity Press, 1989.
- ZADENCKA, Maria. *W poszukiwaniu utraconej ojczyzny. Obraz Litwy i Białorusi w twórczości wybranych polskich pisarzy emigracyjnych. Florian Czarnyszewicz, Michał Kryspin Pawlikowski, Maria Czapska, Czesław Miłosz, Józef Mackiewicz*. Uppsala, Uppsala Universitet, 1995.